

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՔԺՇԿՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՈՒՄ

Հայ-իրանական փոխազդեցությունը բժշկության ոլորտում դարերի պատմությունն ունի: Պարսկերեն բժշկարանները օգտագործվել են հայ բժիշկների կողմից ու բազմիցս վկայակոչվել նրանց աշխատություններում¹: Ուստի պատահական չէ, որ Երևանի Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդում պահվող 500-ից ավելի պարսկերեն ձեռագրերի մեջ կան շուրջ 15 արժեքավոր բժշկագիտական աշխատություններ:

Պարսկալեզու բժշկությունը թեև իր արմատներով ձգվում է մինչև Իրանի պատմության հնագույն ժամանակները, սակայն այն ձևավորվել ու զարգացել է՝ մեծապես օգտվելով հունահռոմեական ու արաբական բժշկության ձեռքբերումներից: Այս հանգամանքը, մասնավորապես, ակնառու է Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի ձեռ. 101-ում ընդգրկված հակիրճ բժշկարանում (72բ-89բ): «Մաշմա՛ ալ-հեքմաթ» (բժշկական ժողովածու) վերնագիրը կրող իր այս աշխատության առաջաբանում Շեյխ Մոհսեն Աջամին նշում է, որ իր երկում համառոտագրել է քաղվածքներ «Ջամասպից², Գալիանոսից, Արիստոտելից, Սոկրատեսից, Պլատոնից, Մուհամմադ Ջաբարիայից³, Յուսուֆից և Աբու Ալի իբն Սինայից՝ տարբեր (սրտի, գլխացավի, մազերի, ատամի, կոկորդի) հիվանդությունների բուժման ձևերի մասին⁴:

Ջայն ալ-Դին աբու Իբրահիմ Իսմայիլ իբն Հուսեյն ալ-Գորգանին (կամ Ջորջանի) առաջին պարսկալեզու բժիշկ հեղինակն է (մահ. 1136 թ.), որ գրել է պարսկերեն բժշկությանը վերաբերող իր ծավալուն երկը՝ վերնագրված «Ջախիրե-ե խորեզմշահի» (խորեզմշահի գանձարան) 1110/1թ. և նվիրում այն Ղութբ ալ-Դին խորեզմշահին: Այս ընդհանուր բժշկագիտական տիպի աշխատությունը համարվում է իրանական բժշկագիտության հիմնասյուններից մեկը:

¹ Ս. Վարդանյան, Հայաստանի բժշկության պատմություն, Եր., 2000, էջ 175:

² Ջամասպը համարվում է Զրադաշտի ժամանակաշրջանի փիլիսոփաներից՝ առասպելական Վշտասպ թագավորի մեծ վեզիր, որին վերագրվում է մարգարեների ծննդյանը վերաբերող աստղագուշակական աշխատություն «Քեթաբ-ե Ջամասպ» (Rieu, Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, vol. II, Oxford, 1966, p. 461):

³ Մուհամմադ Ջաֆարիա ալ-Ռազին X դարի արաբական բժշկության խոշոր ներկայացուցիչներից է: Նրա մասին առավել մանրամասն տե՛ս (6 Է , 1371 ՍՇբԵՆ , ՍՇբԵՇ Ի ՇՀՀ Ի ԹԻ Ե ՄՍ Ի ՎԴՍ Ե ԲԾԹԵ)

⁴ Մատենադարան, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 101, էջ 72բ:

Հեղինակն այն գրելիս մեծապես օգտվել է Աբու Ալի իբն Սինայի «Ալ-ղանուն ֆի ալ-թիբբ» աշխատությունից՝ հարստացնելով այն իր բժշկական խոր գիտելիքներով: «Ջախիրե-ե հորեզմշահին» բաղկացած է տասը գլուխներից (քիթաբ): Երևանի Մատենադարանում պահպանվում է այս առաջին պարսկերեն բժշկագիտական հիմնարար աշխատության առաջին հինգ գլուխները բովանդակող մի ձեռագիր (հ. 1149)՝ ընդօրինակված 1472-1474 թթ. Նասրալլահ իբն Քամալ ալ-Դին իբն Աբգալլահ Հուսեյնի կողմից՝ նասթա՛լիզ գրով: Այս ձեռագրի լուսանկարներում առկա հայերեն բազմաթիվ գրություններն ու մեկնաբանությունները վկայում են այն մասին, որ այն օգտագործվել է նոր Ջուղայի հայ բժիշկների կողմից: Ձեռագրի վերջին էջին հայերենով նշված է, որ գրքի բովանդակությանը հավանություն են տալիս բժիշկ Տեր Գրիգորը և Մինասի որդի բժիշկ Մատուրը: Այս ձեռագրի կազմը պատրաստվել է նոր Ջուղայում և ունի հայերեն արձանագրություն-հիշատակարան. «ՅԻՇԱՏԱԿ Ե ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ԲԺԻՇԿ ԼՈՒՍԱՅՅՆՈՒԹԻ ՄԻՆԱՍԻՆՆԻՆՆԵՐԻ ՈՐԳԻ ԾԱՏՈՒՐԻՆ ԹԻՎՆ ՓՐԿՃԻՆ ՌՃԵՆ (1698թ.) ՆԻՐՉԱՆ ԱՄՍԻՆ Թ ՈՒՄՆ ԶՈՒՂԱՅ»:

Հիշյալ աշխատությունից բացի Գորգանին գրել է նաև մի քանի այլ «Յադգար» (Հիշատակ), «Ալ-աղրազ ալ-թաբի՛յյա վա ալ-մաբահիս ալ-ալայա» (բնական նպատակներ և հիվանդությունների հետազոտություններ) և «Ալ-խուֆի-ի ալայի» (հիվանդությունների թեթևացում) բժշկագիտական երկերը, որոնցից վերջին երկուսը «Ջախիրե-ե հորեզմշահին» աշխատության համառոտ տարբերակներն են: Մատենադարանի երկու ձեռագրեր (հ. 213, 626) բովանդակում են «Խուֆի-ե Ալայի» աշխատության XVIII և XIX դարերի ոչ ամբողջական ընդօրինակություններ: Այս բժշկարանը բաղկացած է երկու մասերից, որոնցից առաջինում քննվում են տեսական բժշկությանը վերաբերող հարցեր, իսկ երկրորդում՝ գործնական բժշկությանը վերաբերող հարցեր, առկա են նաև դեղատոմսեր զանազան հիվանդությունների դեմ:

Հաջորդ նշանավոր բժիշկը Ալի իբն Հուսեյն Անսարին է, որը հայտնի է Հաջի Ջեյն ալ-Աթթար (մահ. 1403/4 թթ.) անունով: Նա 16 տարի եղել է Մոզաֆ-ֆարյան շահ Շոջա՛ի (1364-1384 թթ.) մասնավոր բժիշկը, գրել է երկու դեղագիտական աշխատություն՝ «Մեֆթահ ալ-խազա՛ին» (Գանձարանի բանալիները) և «Իխթիարաթ-ե բադի՛ի» (Բադի՛ի կարգադրությունները): Այս վերջին աշխատությունը Հաջի Ջեյն ալ-Աթթարը գրել է 1368/9 թթ. և նվիրել այն Շիրազում իշխող Մոզաֆֆարյան իշխանական տան արքայադուստր Բադի ալ-Ջամալին⁵, որի անունով էլ անվանել է այն: Մատենադարանում է պահվում

⁵ Այս բժիշկ Մինասի մյուս որդին է եղել Հարոբյունը, որը սպանվել է Իրանը նվաճած աֆղան ապստամբների կողմից (Տեր Հովհաննյանց, Պատմություն նոր Ջուղայու ու յԱսպահան, հ. Ա, նոր Ջուղա, 1880, էջ 231):

⁶ A Descriptive and Analytical catalogue of Persian manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the history of Medicine. By Fateme Keshavarz, London, 1986, p. 54.

«Իխթիարամ-ե բադի'ի» աշխատության առաջին հատորի (ա-փ տառերը) 1654/55 թթ. ընդօրինակությունը բովանդակող մի ձեռագիր (ձեռ. 30) գրված նասիա՝լիդ գրով:

Հաջորդ հեղինակը, որի բժշկագիտական աշխատությունը կա Մատենադարանում՝ Յուսեֆ իբն Մոհամմադ ալ-Քաբիբ Հարավին է, որն ավելի հայտնի է Յուսուֆի անվամբ: Նա ապրել է XVI դ., եղել Հնդկաստանի Մեծ Մողոլ կայսրեր Բաբուրի (1494-1530 թթ.) ու Հումայունի (1530-1555 թթ.) ժամանակակիցը և գրել 15 բժշկագիտական աշխատություն, որոնցից վեցը չափածո է⁷: Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի ձեռագիր 2166-ն իրենից ներկայացնում է XIX դ. մի բժշկագիտական ժողովածու, որում ընդգրկված են այս հեղինակի երկու աշխատություններ: Դրանցից մեկը «Ջամե'ալ-Ֆավա'եդ» (Օգտակար ժողովածու) երկն է (ձեռ. 2166, էջ 1բ-42բ), որը հեղինակը գրել է պարզաբանելու ու մեկնաբանելու համար իր նախորդ «Իլլաջ ալ-ամրազ» (հիվանդությունների բուժում) ընդհանուր (թերապևտիկ) բժշկագիտական աշխատության բարդ ու դժվարըմբռնելի մասերը: Մյուսը «Ֆավայեդ ալ-ախիյյար» (լավագույն բարիքներ) չափածո բժշկագիտական աշխատությունն է (ձեռ. 2166, էջ 42բ-53բ) գրված 1507/8 թ., որը բովանդակում է խորհուրդներ զանազան հիվանդությունների բուժման, բույսերի և կենդանիների օգտակար ու վնասակար հատկությունների մասին:

Նույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված է նաև մեկ այլ բժշկագիտական աշխատություն (ձեռ. 2166, էջ 54բ-126բ) Մուհամմադ Մահդի իբն Ալի Նադիի «Ջադ ալ-մոսաֆերին» կամ «Քադբիբ-ե Մոսաֆերին» (խորհուրդ ճանապարհորդին) բժշկագիտական աշխատությունը ճանապարհորդությունների ընթացքում առողջությունը պահպանելու և դրանց ընթացքում ի հայտ եկող մի քանի հիվանդությունների բուժման ձևերի մասին: Հեղինակն այն գրել է Սպահանում Իրանի աֆղանական նվաճման ժամանակաշրջանում և ավարտել 1728 թ.:

Սուլթան Ալի (խորասանի) Գունաբադին (կամ Ջունաբադի) երկար տարիներ եղել է Աբու-լ-Մանսուր Քուչքունջի խան Ուզբեկի (1510/1-1529/30 թթ.) պալատական բժիշկը: Խորասանում ու Մավերաննահրում իր 40-ամյա բժշկական փորձառության արդյունքում 1526 թ. արքայորդի Աբու-լ-Մուզաֆֆար Մահմուդ շահի պատվերով գրում է թերապևտությանը նվիրված իր «Դասթուր ալ-լլաջ» (բուժման կարգը) աշխատությունը: Այն բաղկացած է առաջաբանից, ուր քննվում են առողջ ապրելակերպի ու հիգիենայի կանոններ և երկու մասերից (մաղալե), որոնցից առաջինում քննվում են տեղական հիվանդություններն ու նրանց բուժումը, իսկ երկրորդում՝ ընդհանուր հիվանդությունները: Արաբատառ ֆոնդի ձեռագիր 28-ը բովանդակում է այս աշխատության XIX դ. մի ոչ ամբողջական ընդօրինակություն՝ գրված նասիա՝լիդ գրով:

⁷ Նույն տեղում, էջ 56:

Մուզաֆֆար իբն Մոհամմադ Հուսեյն ալ-Շաֆա'ին (մահ. 1555/6 թ.) լինելով բժիշկ ու բանաստեղծ՝ գրում է դեղագիտական բառարան, որտեղ բարդ դեղամիջոցները ներկայացված են այբբենական կարգով: Այս աշխատության XIX դ. մի ընդօրինակություն է ներկայացնում Մատենադարանի ձեռագիր 1146-ը՝ գրված նասխ գրով:

Իրանական բժշկության պատմության հայտնի դեմքերից է Ալի Աֆզալ իբն Մուհամմադ Ամին Ղաթե' Ղազվինին, որն իր ընդհանուր բժշկագիտական աշխատությունը «Մանաֆեյե աֆզալիյեն» (Գերազանցության օգուտները) գրել է 1641/2 թ.: Այն բաղկացած է առաջաբանից (ֆաթեհե), փոքր բաժիններից (մանֆա'աթ), որոնք իրենց հերթին բաժանվում են մասերի (մաթլաբ) և վերջաբանից (խաթիմա): Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի ձեռ. № 97-ը ընդգրկում է այս աշխատության 1864 թ. ամբողջական ընդօրինակությունը՝ կատարված Աբդ ալ-Մամադ իբն Մոհամմադ Հասանի կողմից՝ նասխա'լի գրով:

Մուհամմադ Մո'մեն իբն Մոհամմադ Ջաման ալ Թանքաբոնի Գեյլեմին ծագումով Գիլյանի նահանգի մեջ մտնող Թանքաբոն շրջանից էր: Նա, ինչպես և իր հայրը, եղել է Սեֆյան շահ Սուլեյմանի պալատական բժիշկը: Հեղինակն իր բժշկարանը գրել է ուղղելու համար դեղագիտական «Իխթիարաթ-ե բադի'ի» աշխատության մեջ իր կողմից նկատված անճշտությունները: Այս աշխատությունը գրելիս հեղինակը հիմնվել է իր ժամանակի հեղինակավոր արաբերեն «Ջամե'ե Բադդադի» (Բադդադի ժողովածու) բժշկարանի վրա և օգտվել իր ժամանակի բազմաթիվ այլ արաբական ու հնդկական բժշկագիտական երկերից: «Թուհֆաթ ալ-մո'մենին» (Նվեր բարեպաշտներին) կոչված նրա աշխատությունը բաղկացած է 2 մասից. I մասն իր հերթին բաժանվում է 5 բաժինների (թաշխիս), իսկ երկրորդ մասը (դասթուրաթ) երկու մասի (դեսմ): Այս աշխատության մեջ քննվում են պարզ և բարդ դեղամիջոցները, թույլները և զանազան հիվանդությունների բուժման մեթոդները: Մատենադարանի պարսկերեն շորս ձեռագրեր բովանդակում են Մուհամմադ Թանքաբոնիի XVII դ. երկրորդ կեսում գրված այս ընդարձակ դեղագիտական-բժշկագիտական աշխատության XVIII դ. ընդօրինակություններ: Այս ձեռագրերից երեքն ընդգրկում են հիշյալ աշխատության ամբողջական ընդօրինակությունը: Շիքաթե նասխա'լի գրով են գրված ձեռագրեր 19-ն ու 464-ը, ընդօրինակված 1715 թ. և 1739 թ.: «Թուհֆաթ ալ-մո'մենինի» մյուս երկու ձեռագրերը (ձեռ. N 1893 2171) գրված են նասխ գրով: Ձեռագիր 1893-ն ընդօրինակվել է Քերմանում 1778 թ., Ռաշի իբն Մուհամմադ Մոհսենի կողմից: Մյուս ձեռագիրը (ձեռ. 2171) չունի գրչի հիշատակարան, իսկ թերթերի հերթականությունը վերանորոգման ժամանակ խախտվել է:

Արևելքի բժշկության պատմության մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում կենդանիների բուժմանը, խնամքին ու բուժմանը նվիրված աշխատությունները: Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի հավաքածուի մեջ կան նաև այս կարգի աշխատություններ, որոնցից հիշատակության է արժանի ձեռ. 183-ը:

Այն իրենից ներկայացնում է ժողովածու՝ գրված 1682թ. նասթա՛լիդ գրով, որում ընդգրկված են նյութեր թուշունների հատկությունների, բռնելու, վարժեցնելու և բուժելու ձևերի մասին: Այս ժողովածուի մեջ ընդգրկված է մի հատված՝ անհայտ հեղինակի թուշունների հատկություններին ու վարժեցմանը նվիրված աշխատությունից⁸ և Մոհիբ Ալիի «Բազ-նամե» (Գիրք բազեի մասին) աշխատությունը: Մոհիբ Ալիի ծածկանունը կրող Խան-ե Խասմահալլի իբն Նիզամ ազ-Իին Ալի Խալիֆան եղել է Հնդկաստանի Մեծ Մողոլ կայսր Բաբուրի մեծ վեզիրը և մահացել Դեկտեմբերի 1581թ.⁹: Նրա այս աշխատությունը որսորդության ու կենդանիների բուժման և վարժեցման մասին է, հեղինակն իր երկը նվիրել է շահ Զալալեդդին Մուհամմադ Աբբասին: Այն բաղկացած է 61 գլուխներից:

Շահ Աբբաս Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանում (1642-1666) է ձեռնարկվում կենդանիների բուժական օգտակարությունը նվիրված Դամիրիի արաբերեն «Հայաթ ալ-հայավան» (կենդանաբանություն) աշխատության պարսկերեն համառոտագրությունը Մուհամմադ Թադի Թաբրիզիի կողմից: Վերջինս իր այս աշխատության մեջ, որն անվանում է «Խավասս ալ-հայավան» (կենդանիների առանձնահատկությունները) և որը բաղկացած է առաջաբանից, վերջաբանից ու 28 գլուխներից, պահպանում է արաբերեն բնագրի այբբենական կարգը: Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի ձեռագիր N 38-ը բովանդակում է այս աշխատության XIX դ. ընդօրինակությունը՝ գրված շիքասթե նասթալիդ գրով: Ձեռագիրը բովանդակում է աշխատության 26 գլուխներն ու 27-րդ գլխի առաջին մասերն ամբողջությամբ և երկրորդ մասը ոչ ամբողջովին:

Իր բովանդակությամբ մասամբ բժշկությանը, դեղագործությանը, բուսաբանությանն ու կենդանաբանությանն է առնչվում XIII դ. արաբ նշանավոր գիտնական Զաքարիա իբն Մուհամմադ իբն Մահմուդ ալ-Ղազվինիի (1203/4-1283/4 թթ.) «Աշա՛իբ ալ-մախլուդաթ» (Արարչագործության հրաշալիքները) տիեզերագիտական աշխատությունը: Այս աշխատությունը բաղկացած է երկու մասերից (մաղալե), որոնցից առաջինը նկարագրում է երկնային ոլորտներն ու մարմինները և երկրի երկրաբանական, բուսական ու կենդանական աշխարհները, իսկ երկրորդը բովանդակում է երկրի աշխարհագրական նկարագրությունը՝ յոթ կլիմաներով: Այս արաբերեն հայտնի աշխատությունը միջնադարում ունեցել է իր պարսկերեն թարգմանությունները, որոնցից մեկը ներկայացված է Մատենադարանի XVI դ. մի ուշագրավ ձեռագրով (ձեռ. 1746): Ձեռագիրը գրված է պարզ նասթա՛լիդ գրով, գրեթե բոլոր էջերին ունի կենդանիների, բույսերի, մարդկանց մանրանկարներ: Հիշյալ ձեռագիրն ընդգրկում է աշխատության միայն առաջին մասն ամբողջությամբ:

⁸ Ձեռ. 183, էջ 17ա-25ա:

⁹ Rieu, Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, vol. II, p. 485.

